



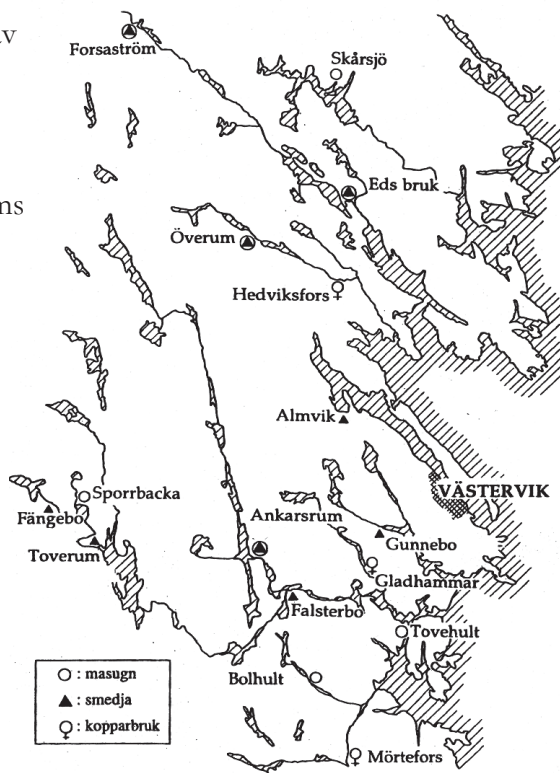
EXPANSION 1760 – 1840
Svante Kolsgård

Expansion 1760 – 1840

Svante Kolsgård

Under 1700-talet och fram mot mitten av 1800-talet inträffade den stora bruksepoken i Sverige. Vid mitten av 1700-talet uppskattas så mycket som cirka 10 procent av svenskarna för sin försörjning vara beroende av bruksnäringen. Denna siffra kan jämföras med att städernas invånare först 100 år senare nådde upp till 10 procent av landets befolkning. Det var framför allt de uppländska vallonbruken, så som dessa byggdes upp efter de ryska härjningarna kring 1720, som blev mönsterbildande för svensk bruksbebyggelse och brukskultur. Impulser från de uppländska bruken kom bland annat att påverka det brukstäta område som kom att växa fram i gränstrakterna mellan sydöstra Östergötland och nordöstra Småland. Landskapsgränsen utgjorde i detta fall inget hinder. Ett omfattande malmdistrikt sträcker sig genom gränsbygden och gruvbrytning med metallutvinning är belagd på en rad platser åtminstone sedan medeltid.

Från mitten av 1600-talet inledes en första etablering av bruk i sydöstra Östergötland och nordöstra Småland. Under 1700-talet gavs privilegier till en rad masugnar, vattenhammare och bruk, som till masugn i Bolhult, Forsaströms masugn och stångjärnshammare, Toverums bruk med masugn i Sporrbacka, Almviks smedja, Storebro och Ålhults bruk, Gunnebo knipphammarverk och till kopparbruk i Hedviksfors, Gladhammar och Mörtefors. Det stora antalet nyetableringar skapade motsättning om framförallt rätten till kolköp i de olika socknarna i området. Men här utvecklades även samordnande krafter inte minst på grund av att några få bruksherrar kom att kontrollera den mer väsentliga bergshanteringen i regionen. I början av 1800-talet hade ett bruksrike etablerats, där Åtvidabergs kopparverk med så småningom ett av landets största bruksomland kom att inta en synnerligen dominerande position.



Bruk i nordöstra Småland. Efter Sviden 1996

Åtvidabergs kopparverk

Bergsbruket i Åtvidabergsområdet, som legat helt nere sedan första hälften av 1600-talet, började åter väckas till liv på 1740-talet. Till att börja med riktades intresset mest mot den malm som fortfarande fanns kvar i varphögarna, men snart inleddes även en läns-pumpning av de övergivna och vattenfyllda gruvhålen. Inspektör Jonas Solberg uppförde 1744 en hytta på prästgårdsägorna och började även bearbeta Närstad västra gruva. Solbergs satsning misslyckades emellertid och efter en produktion av 1 360 kg koppar lades verksamheten ned redan året därpå.

Vid mitten av 1750-talet upptogs verksamheten ånyo, nu under en fänrik David Hallonqvists ledning, vilket ledde till konflikt med Solberg. Bergskollegium gav emellertid Hallonqvist sitt stöd.

1756 kunde viss kopparframställning i Hallonqvists regi genomföras. Han inriktade sig nu på att återupptaga gruvorna i Bersbo, men saknade tillräckligt kapital för denna satsning. För att driva verksamheten vidare bildades därför i maj 1761 ett bolag, där andelarna omfattades av 100 lotter. Inom kort kom krigsrådet, friherre Johan Adelswärd att erhålla en majoritet av bolagets lotter och han utsågs även till kopparverkets disponent. I gruvorna bearbetades berget med den urgamla tillmakningen, men redan från denna tid kom även den nya sprängtekniken med krut att användas i mycket hög utsträckning.

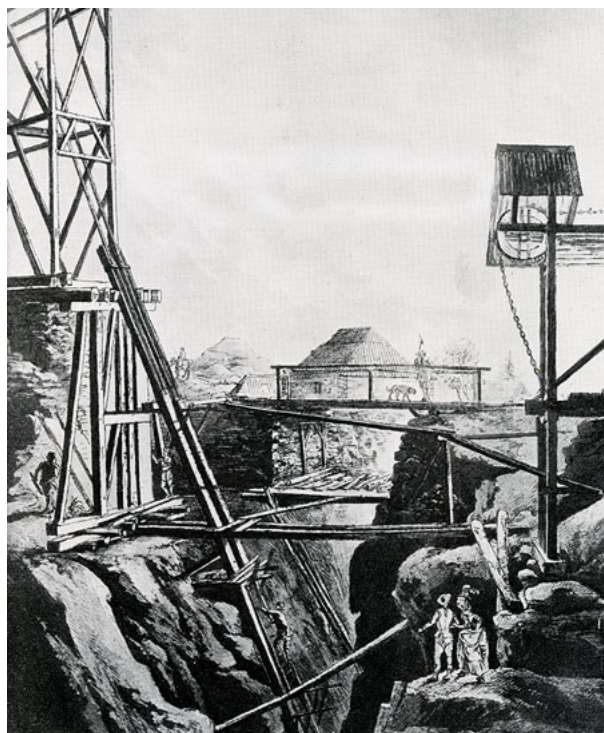
Brukssamhället Åtvidaberg

En expansiv period inleddes under Adelswärds ledning. Kopparbolaget mutade in en rad gruvor och skärpningar i flera socknar för att säkra tillgången till brytvärd malm. Arbetskraft anställdes bland annat från Stora Kopparberget i Dalarna och förhandlingar med skogsbönder om kolleveranser genomfördes, vilket skapade konflikter med kringliggande bruk.

Verksamheten gynnades av statsmaktens merkantilistiska politik genom ett antal frihetsår, det vill säga, företaget undslapp skatt och andra avgifter till kronan. Lavtorn och annan bebyggelse uppfördes vid gruvor och hyttor, rosthus och hammarverk vid Ed, Närstad samt Åtvidaberg. Inte minst det stånggångssystem för att förse Malmviksgruvan med kraft för uppfordring av vatten som anlades och utvecklades vidare på 1770- och 1780-talen utgör imponerande exempel på dåtida ingenjörskonst. Systemet indikerar även enorma arbetsinsatser samt kopplingen mellan brukssamhället och den tekniska utvecklingen.

Bergskollegium gav 1771 privilegium till en ny kopparhammare. Tillverkningen av manufakturkoppar i form av husgeråd, takplåtar med mera för en inhemsk avsättning var en viktig del av kopparverkets produktion. Detta var helt i linje med dåtidens merkantilistiska uppfattning om värdet av att framställa färdiga produkter inom landet. Produktionen av garkoppar för export dominerade dock kopparverkets försäljning, särskilt efter sekelskiftet 1800.

Det är vid denna tid som anläggningar och bebyggelse kring Åtvids ström mellan sjön Bysjön och Håcklösjön, började få en bruksliknande struktur. Antydning finns redan markerad på den karta som Carl Bernhard Wadström framställde 1772. Denne var anställd av Bergskollegium och övervakade verksamheten vid Malmviksgruvan, som ännu något år skulle vara i kronans ägo, innan Åtvidabergs



Gruvbrytningen tar fart. Malmviksgruvan i slutet av 1700-talet. Kopparstick av J.F. Martin. Kopia från Bertil Göranssons samling.



Bostäder för kopparverkets arbetare uppförda 1770-1800. Foto Hembygdssamfundets arkiv.

kopparverk övertog driften. I och med att en rad bruksarbetarbostäder uppfördes på rad efter den raka Stenhusgatan åren kring 1790 är bruksstrukturen uppenbar. Stenhusgatan utgjorde bruksortens huvudaxel till vilken huvuddelen av brukssamhällets bebyggelse relaterades.

Sveriges enda baroni

För att i första hand säkra en stabil tillförsel av träkol strävade kopparverket efter att etablera ett omfattande kolomland. Detta byggdes upp etappvis från och med 1760-talet och 1779 uppstod åter en bergslagsbildning i Åtvidabergsområdet. Den omfattade i princip samma område som den medeltida, med nio socknar som betjänade kopparverket. Bruksbildningsprocessen förstärktes kraftigt av att Johan Adelswärd genom köp och byten skapade ett enormt komplex av gods och gårdar inom Bankekinds, Hanekinds, Kinda, Skärkinds och Hammarkinds häradar i Östergötland samt inom Norra Tjusts härad i Kalmar län. Genom ett testamente 1781 bildades en av Sveriges största fideikommissegendomar. Detta stadfästes av kung Gustav III 1783 under namnet Baroniet Adelswärd, Sveriges enda baroni. Fideikommissjorden kunde ej delas upp vid arvsskifte och härigenom skulle kopparverket alltid kunna förses med en kontinuerlig tillförsel av främst träkol. I fideikommissbrevet betonas just värdet av skogen, som omnämns som "helgedom".

Expansionen fortsatte under 1800-talet särskilt av baron Jan Carl Adelswärd, som genom en rad privata köp knöt stora områden till baroniet vid sidan av fideikommissjorden.

Centrum i detta system av bruk, gruvor, jord- och framför allt skogsegendomar var godset Näs, som från denna tid kom att kallas Adelsnäs. Gradvis anlades en imponerande parkanläggning kring herrgården. Adelsnäs trädgårdskonst har allt sedan denna tid rönt stor uppmärksamhet. Det alltmer välorganiserade brukssystemet var även mycket ekonomiskt framgångsrikt, även om viss lågkonjunktur i början av 1800-talet drabbade kopparverket en kortare period. Problemen förstärktes vissa år av svår torka samt av en omfattande brand i Bersbo gruvfält vid mitten av 1820-talet.



Tidig bild av industriell verksamhet i Åtvidaberg. Kartusch från C.B. Wadströms karta över Åtvidaberg 1772. Adelswärdska arkivet.

Bruksbildningsprocessen förstärktes kraftigt av att Johan Adelswärd genom köp och byten skapade ett enormt komplex av gods och gårdar inom Bankekinds, Hanekinds, Kinda, Skärkinds och Hammarkinds häradar i Östergötland samt inom Norra Tjusts härad i Kalmar län. Genom ett testamente 1781 bildades en av Sveriges största fideikommissegendomar. Detta stadfästes av kung Gustav III 1783 under namnet Baroniet Adelswärd, Sveriges enda baroni. Fideikommissjorden kunde ej delas upp vid arvsskifte och härigenom skulle kopparverket alltid kunna förses



Åtvidabergs bergslag. De nio socknar utgjorde kopparverkets kolhandelsdistrikt. Karta dGraphic Production.

Svante Kolsgård är lärare i historia vid Linköpings universitet.

Referenser

Adelswärd G, Strövtåg i ett bruksarkiv. I *Östergötland 1970. Meddelande från Östergötlands och Linköpings stads museum*. 1971.

Adelswärd G, *Varaktigare än kopparn. Åtvidaberg 1413-1963*. 1963.

Göransson B, *Gruppromenaden Malmviken - Mormorsgruvan med beskrivning av stånggång och uppfostringsverk*. 1984.

Höjer M, *konungariket Sverige. 2:1. Götaland. Östergötlands län. En topografisk-statistisk beskrifning med historiska anmärkningar*. 1882.

Stenman Ö, *Åtvidabergs bergslag*. Stencil. Tryckår saknas.

Sundin J & Tegebrand L-G, Dödlighet och sjuklighet i svensk järnbruksmiljö 1750-1875 i *Scandia 1981*.

Svidén J, *Industrialisering och miljöpåverkan. Råvaruflöden samt svavel- och kvicksilverutsläpp vid bruk i norra Kalmar län. 1655-1920*. 1996.

Åtvidabergs historia. Red S Hellström. 1983.